

ТИПОЛОГІЯ КЛЕЙМ ТА ОРНАМЕНТАЦІЯ ГОРЩИКІВ З ТЕРИТОРІЇ МІЖ ВЕРХНІМ СІРЕТОМ І СЕРЕДНІМ ДНІСТРОМ (X — перша половина XIII ст.)

Запропоновано типологію клейм на денцях горщиків з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром (X—XIII ст.). Аналіз орнаментальних мотивів і місця їх розташування показав суттєву різницю залежно від хронологічного періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Україна, X—XIII ст., горщик, клеймо, орнаментация.

Рельєфні знаки на денцях давньоруського посуду — так зв. гончарні клейма — знані віддавна (рис. 1—3). Їх наносили в процесі формування горщика на ручному гончарному крузі зі з'ємною підставкою з вирізаним на ній клеймом (Розенфельдт 1997, с. 26). Клейма з'явилися наприкінці X ст. саме з появою ручного гончарного круга, масово їх наносили в XI ст., а в XII — першій половині XIII ст. вони трапляються значно рідше (Кучера 1960; Розенфельдт 1997, с. 27; Кучинко 2002, с. 106). Причину поступового зникнення традиції наносити клейма дослідники вбачають у зміні характеру виробництва, яке все більше орієнтувалося на збут, запровадженні нової технології, за якою денце зрізали ниткою, і появі швидкого ротаційного гончарного круга (Толочко 1981; Терський 2006, с. 141).

Спроби класифікації гончарних клейм давньоруського часу робилися нераз. Однак єдиної, більш-менш уніфікованої класифікаційної схеми поки що не розроблено (Гупало 1985). Звернувшись до цієї теми, автор зіткнувся з певними труднощами. Деякі клейма не враховані через об'єктивні причини: якісь мають нечіткі абриси, часто незрозумілий весь знак через фрагментованість денцець або розміщення всередині кола. Від декотрих довелося відмовитися, оскільки їх можна сплутати зі слідами дерев'яної підставки на крузі чи випадковими відбитками. Приміром, квадрат міг бути слідом від ножного круга з під'ятником східноєвропейського типу (Бобринский 1962, с. 46, рис. 16, в), невелике кільце в центрі денця може свідчити про використання ножного круга зі шпичками (там само, с. 46, рис. 16, г). У цілому частка посуду з клеймами в загальній масі кераміки незначна.

Типологія клейм з поселень між Сіретом і Дністром розроблена на ґрунті запропонованої М.П. Кучерою та розвиненої В.Д. Гупа-

ло і М.О. Ягодинською систематики (Кучера 1960; Гупало 1985; Ягодинська 2000). На рис. 3 клейма зображені схематично, без дотримання масштабу та контурів денцець. У клітинах, у круглих і квадратних дужках, вказані коди класифікації клейм, відповідно, В.Д. Гупало і М.О. Ягодинської.

Залежно від форми (фігури) знака клейма можна розділити на шість груп, які за додатковими елементами розпадаються на типи, а ті — на види і підвиди.

Група А — клейма, основою яких є солярний знак у вигляді рельєфного кола. Вона поділяється на 3 типи, 12 видів і 9 підвидів (рис. 3).

Тип 1 — коло (група ВІ, за В.Д. Гупало, чи група А1, за М.О. Ягодинською). Такі клейма (рис. 1, 1, 2; 2, 1, б) виявлені у Чорнівці, Василеві та Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 8; Возний 1998, табл. 13, 1; 2000, рис. 5, 16; 2005, с. 45, рис. 7, 16, 18). Вони мають досить широкі аналогії на всій території Давньоруської держави, відомі у Вщижі, Смоленську, Губині, Києві, Гринчуку, Старій Рязані, Луцьку тощо (Толочко 1981, с. 296; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 62, рис. 6, 2; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 10; Калюк, Сагайдак 1988, с. 44, рис. 4, 11; Розенфельдт 1997, табл. 18, 1; Винокур і ін. 2004, с. 110, рис. 56, 1, 1; Терський 2006, рис. 148, 5). Цей знак був найпростішим, і водночас за його допомогою, не порушуючи первинної схеми, можна було створити безліч варіантів, уміщуючи в коло та поряд нього різноманітні фігури.

Вид 1 — коло з вписаним у нього хрестом. Такі клейма (рис. 1, 3, 4) відомі на поселенні Графське Поляна на Цецино, Галиці, Чорнівці (Михайлина 2003, с. 128, рис. 4, 13; Пивоваров 2006, рис. 52, 6, 23). Аналогії їм є в Старій Рязані, Смоленську, Яновську, Автуничах, Києві, Галичі, Крутилові, Муравицькому городищі, Жовтневому, Південній Буковині тощо (Седов 1960, с. 141, рис. 72, 5, 6; Сомза 1978, fig. 87, 13, 25, 26, 46; Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 4; Пархоменко 1985, с. 89,

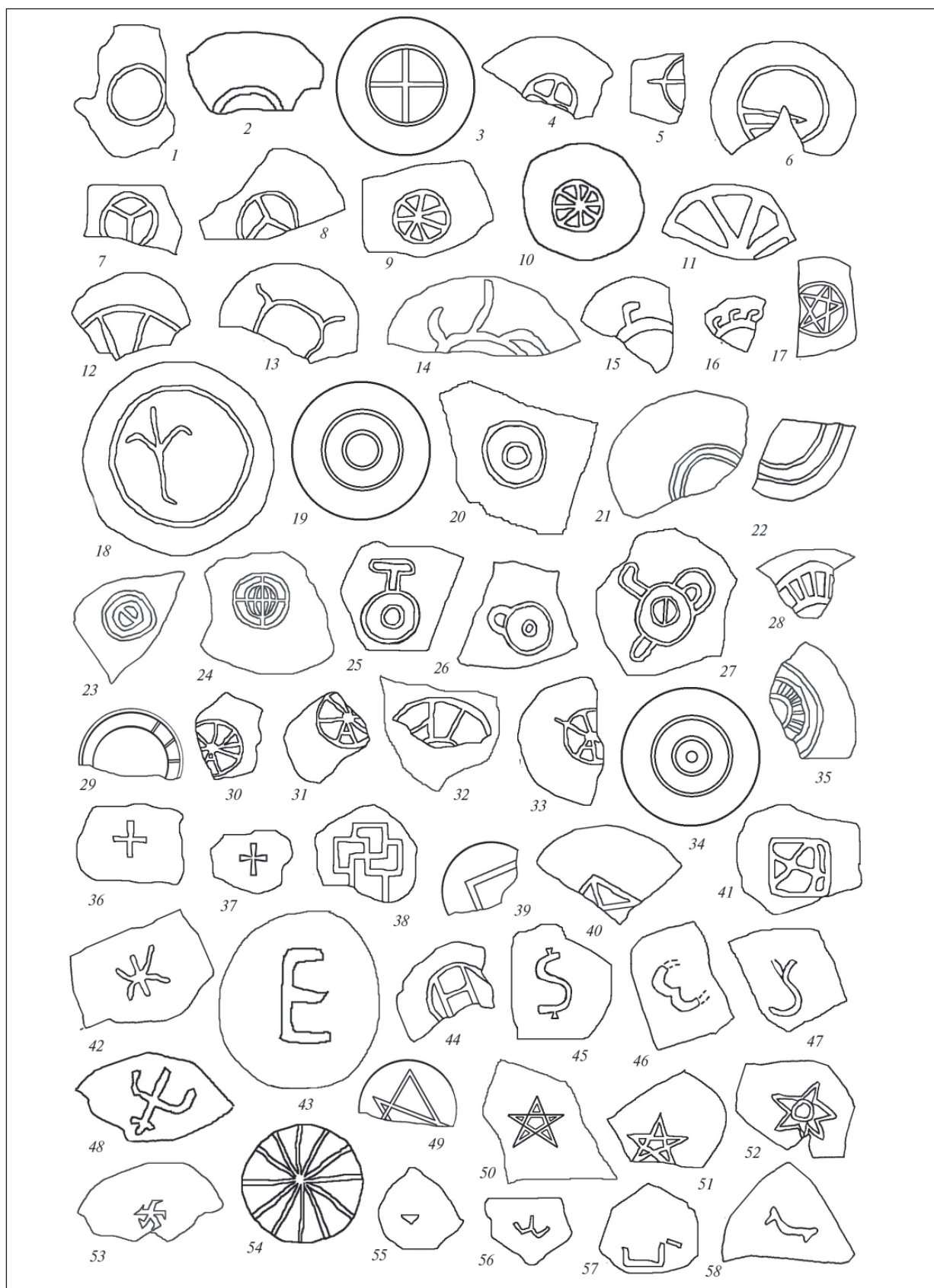

Рис. 1. Клейма на деннях посуду з поселень X – першої половини XIII ст.: 1, 2, 7–9, 12, 13, 18, 22, 29, 32, 39, 40, 42–44, 48, 49, 54, 58 – Ленківці на Пруті; 3 – Графська Поляна; 4, 41, 51 – нелокалізовані поселення; 5, 30, 31, 33, 55, 56 – Галиця; 6, 36, 38 – Горішні Шершівці; 10, 35 – Василів; 11 – Дарабани; 14–16, 20, 23, 25–28, 37, 45–47, 50, 52 – Чорнівка; 17 – Мамаївці; 19, 34, 57 – Онуг; 21, 53 – Недобойці; 24 – Ревне (за: Тимошук 1982, с. 27, рис. 12; Пивоваров 2006, с. 240, рис. 52; Михайлина 2006, с. 18, рис. 7)

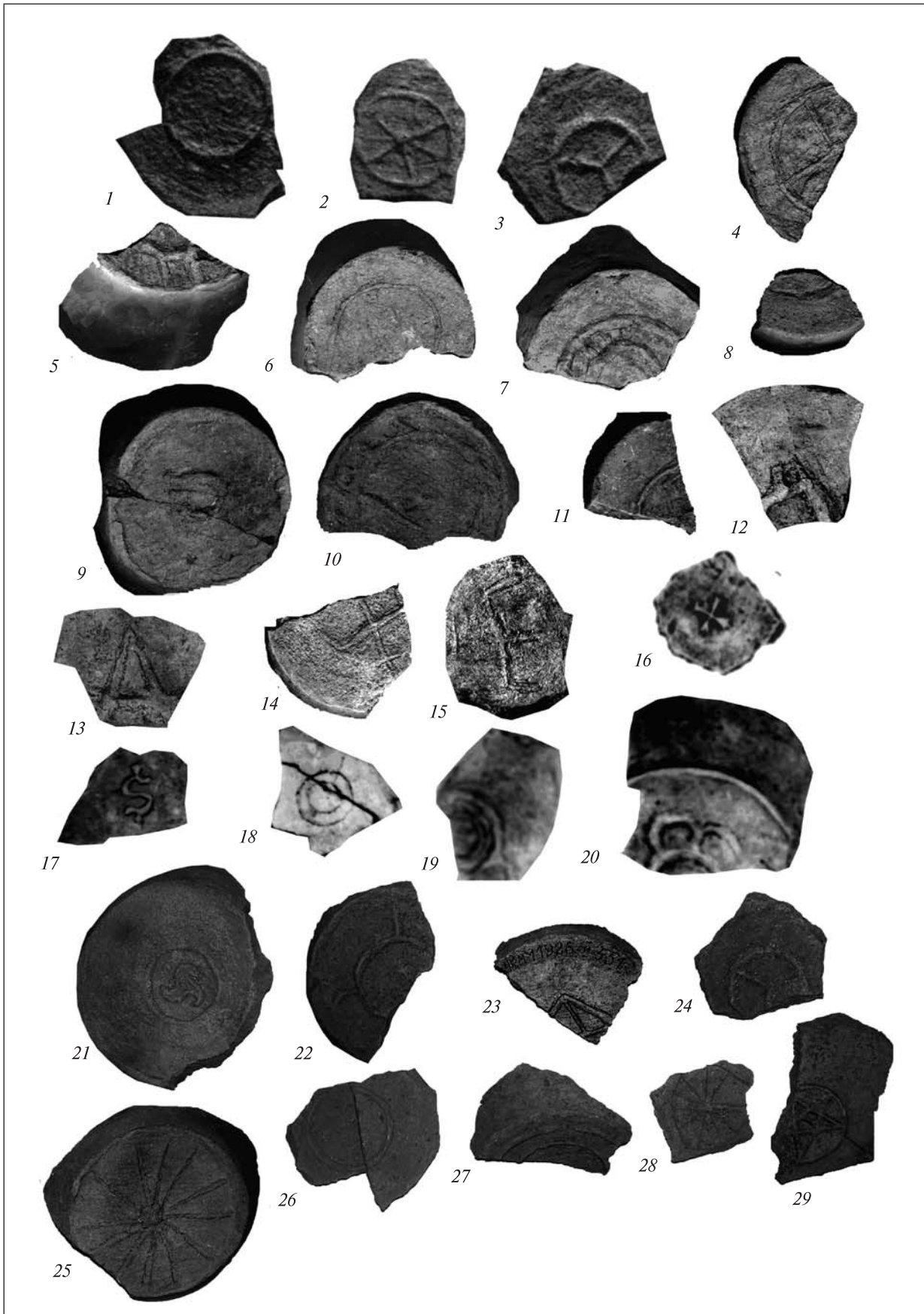

Рис. 2. Фрагменти денець з клеймами: 1–15, 21–29 — Ленківці на Пруті; 16–20 — Чорнівка (1, 3 — за: Тимошук 1969, с. 14)

Вид 7 — має вигляд кола з вписаною п'ятикутною зіркою (рис. 1, 17; 2, 29). Клеймо трапилося на поселенні Мамаївці (Тимошук 1982, рис. 12, 13). Подібні відомі у Вщижі, Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 1; Розенфельдт 1997, табл. 18, 43).

Вид 8 — коло, в яке вписаний триденс (рис. 1, 18). Виявлений у Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 6). Аналогії йому трапляються в Луцьку, на Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 8; Розенфельдт 1997, табл. 18, 52; Кучинко 2002, рис. 29, 11).

Тун 2 — солярний знак у вигляді двох концентричних кіл (групи ВІІ, за В.Д. Гупало, чи АІІ, за М.О. Ягодинською). Такі клейма (рис. 1, 19—22; 2, 7) представлені в Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Недобоївцях (Тимошук 1982, рис. 12, 11; Пивоваров 2006, рис. 52, 4, 39). Цей знак також поширений на теренах Давньоруської держави і суміжних територіях: Суздаль, Смоленськ, Гринчук, Комарів, Григорівка, Київ, Юр'єв, Бородинське городище тощо (Седов 1960, с. 102, рис. 49, 9, 10; Толочко 1981, с. 296; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 62, рис. 6, 6, 10; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 11; Орлов, Моця, Покас 1985, с. 39, рис. 7, 14; Беляєва, Кубишев 1995, с. 34, рис. 26; Розенфельдт 1997, табл. 18, 2).

Вид 1 — внутрішнє коло пряма лінія ділить навпіл (група ВІ2, за В.Д. Гупало). Клеймо (рис. 1, 23) виявлене у Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 5). Аналогії йому є у Вщижі та Звенигороді на Білці (Гупало 1985, с. 239; Розенфельдт 1997, табл. 18, 8).

Вид 2 — два рельєфні концентричні кола перетинає хрест, всередині меншого кола зображено овал (рис. 1, 24). Клеймо походить з Рєвного (Пивоваров 2006, рис. 52, 19). На інших слов'яно-руських пам'ятках такі невідомі.

Підвид *a* — два концентричні кола з хвилястим променем по краю. Клеймо виявлене в Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 32). Аналогії невідомі.

Підвид *b* — те саме, але зовні кола додана Т-подібна фігура (рис. 1, 25). Теж виявлене в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 6). Аналогії невідомі.

Підвид *в* — те саме, але зовні кола додано дугу (рис. 1, 26). Теж відоме лише з Чорнівки (Возний 1998, табл. 13, 7).

Підвид *г* — те саме (рис. 1, 27), але від зовнішнього краю, крім дуги, в різні боки відходять Г-подібний і прямий промені. Теж походить з Чорнівки (Возний 1998, табл. 13, 8). На інших пам'ятках невідомі.

Вид 3 — два концентричні кола, між якими вписані радіальні відрізки (група АІV, за М.О. Ягодинською). Такі клейма (рис. 1, 28, 29) є в Ленківцях на Пруті та Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 10; 2005, с. 41, рис. 3, 16). Подібні знаки виявлені в Суздалі, Смоленську, Григорівці, Халеп'ї, Автуничах, Києві, Луцьку, Муравиці, Биковені тощо (Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 8; Моця і ін 1997, с. 57, рис. 21, 1; Розенфельдт 1997, табл. 18, 24; Прищепка, Нікольченко 2001, с. 73, рис. 25, 1, 4; Томенчук, Филипчук 2001, с. 34, рис. 9, 7; Петрашенко 2005, рис. 34, 38; Терський 2006, рис. 148, 5).

Вид 4 — між двома колами вписано 7—8 коротких радіальних відрізків (рис. 1, 30—32), два промені з'єднані між собою короткою прямою (група АІV, I, за М.О. Ягодинською). Виявлені такі клейма в Ленківцях на Пруті та Галиці (Возний 2005, с. 41, рис. 3, 13; Пивоваров 2006, рис. 52, 14, 15). Подібні знаки є в Перемилі, Постоївці, Старій Рязані (Мансуров 1947, с. 295, табл. II, 4, 10; Ягодинська 2000, с. 285; Кучинко 2002, рис. 29, 1).

Підвид *д* — повторює попередній, але один із променів виходить за межі зовнішнього кола (рис. 1, 33). Знайдене таке клеймо в Галиці (Пивоваров 2006, рис. 52, 13). Аналогії йому відомі на Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 3).

Тун 3 — клеймо (рис. 1, 34) у вигляді трьох концентричних кіл (вид ВІІІ, за В.Д. Гупало), знайдене в с. Онут (Тимошук 1965, с. 5). Аналогічні клейма були досить поширені на теренах Давньоруської держави і відомі в Галичі, Смоленську, Григорівці, Звенигороді на Білці, Автуничах (Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 12; Гупало 1985, с. 239; Моця і ін. 1997, с. 57, рис. 21, 2; Пастернак 1998, с. 246, рис. 79, 2, 6; Петрашенко 2005, рис. 34, 17).

Вид 1 — два внутрішні кола з'єднані радіальними відрізками (рис. 1, 35). Такі клейма є в літописному Василеві (Пивоваров 2006, рис. 52, 20). Подібні представлені на поселенні Автуничі та у Києві (Толочко 1981, с. 297; Сагайдак 1991, с. 18, рис. 66, 13; Моця і ін. 1997, с. 57, рис. 21, 8).

Група Б. До неї віднесено клейма у вигляді хреста. Тут можна виділити два типи.

Тун 1 — клеймо у вигляді рівнораменного хреста з двох тонких рельєфних перпендикулярно перехрещених прямих ліній (рис. 1, 36) на денці горщика в Горішніх Шерівцях (Тимошук 1982, рис. 12, 15; групи АІ, за В.Д. Гупало, чи БІ, за М.О. Ягодинською). Подібні символи відомі в Автуничах, Муравиці, Перемишлі, Києві, Білій Церкві (Толочко 1981, с. 297; Моця і ін 1997, с. 57, рис. 21, 15; Рудий 1997, с. 106, рис. 2, 9; Прищепка

па, Нікольченко 2001, с. 3, рис. 25, 1, 12; Івановська 2007, с. 120, рис. 3, 5).

Тун 2 — рівнораменний хрест із двох розширених на кінцях перехрещених відрізків (група АІІ, 2, за В.Д. Гупало). Знак нагадує мальтійський хрест (рис. 1, 37; 2, 16). Клеймо відоме з городища в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 15). Подібні символи є на Пекуновському могильнику, в Луцьку та Белзі (Розенфельдт 1997, табл. 18, 79; Кучинко 2002, с. 237).

Група В — зображення давнього солярного знака у вигляді свастики, знайдене в Горішніх Шерівцях (Тимошук 1982, рис. 12, 14), а саме, стилізоване зображення свастики з орнаментальними елементами у вигляді ламаних ліній, що утворюють неповні квадрати (рис. 1, 38). Свідченням того, що цей знак давній, є значна географія його поширення на теренах Давньоруської держави. Він відомий у Старій Рязані, Смоленську, Чермно, Ревутовому, Галичі та на пам'ятках Румунії (Каменецька 1983, с. 245, рис. 1, 2; Teodor 1991, fig. 22; Розенфельдт 1997, табл. 18, 93; Пастернак 1998, с. 246, рис. 79, 5; Петрашенко 1999, с. 66, рис. 5, 6; Кучинко 2002, рис. 29, 6).

Група Г об'єднує клейма, основою яких є квадрат.

Тун 1 — квадрат із рельєфних прямих ліній (група БІ, за В.Д. Гупало). Знайдений на території ремісничого поселення в Ленківцях на Пруті (рис. 1, 39; Возний 2000, с. 99, рис. 5, 14). Аналогії йому є в Галичі та Жовтневому (Пархоменко 1985, с. 89, рис. 4; Пастернак 1998, с. 246, рис. 79, 9).

Вид 1 — квадрат з перехрещеними по діагоналі лініями в середині (рис. 1, 40, 41; 2, 23), знайдений у Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12,

10; Фонди ЧКМ, № 1926-ІІ-551). Символ відомий у Новгороді, на Орловському городищі, у Пліснеську, Жовтневому, на Південній Буковині (Гуссаковский 1967, с. 104, рис. 2, 30; Comşa 1978, fig. 87, 7, 20; Гупало 1985, с. 237; Пархоменко 1985, с. 89, рис. 4; Розенфельдт 1997, табл. 18, 92).

Групу Д становлять окремі літери. Оскільки такі символи доволі рідкісні, кожен літеру виділено в окремий тип.

Тун 1 — літера А, вписана в квадрат (вид ЕІ, за В.Д. Гупало). Знахідка походить з одного зі слов'янських поселень на теренах Пруто-Дністровського межиріччя (назва його в публікації не вказана: Михайлина 1997, с. 94, рис. 45, 17). Повних аналогій клейму не знайдено, хоча вони з літерою А є в Коршеві (Гупало 1985, с. 237).

Тун 2 — літера Ж (види ЕІV, 2, за В.Д. Гупало, чи ВІІ, за М.О. Ягодінською). Клеймо (рис. 1, 42) виявлене на дитинці Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 3). Подібні відомі з поселення Коршів, Луцька, Водянського городища (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 5; Кучинко 2002, рис. 29, 20; Терський 2006, рис. 100, 1).

Тун 3 — літера Е (рис. 1, 43; 2, 15) простежена на денці з посаду Ленківців на Пруті (Возний 2005, с. 45, рис. 7, 17). Аналогічні клейма виявлені в Холмі та Луцьку (Кучинко 2002, рис. 29, 19; Терський 2006, рис. 148, 10).

Тун 4 — літера Н, вписана в коло (ВІІ, за М.О. Ягодінською). Клеймо (рис. 1, 44) знайдене на дитинці Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 17). Аналогічні є в Крутилові та на Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 4; Ягодінська 2000, рис. 3, VI).

Тун 5 — представлений літерою S (рис. 1, 45; 2, 17) із феодалної садиби в Чорнівці (Возний 1998,

Таблиця 1. Розповсюдження клейм на пам'ятках

Групи клейм	Населені пункти												
	Ленківці на Пруті	Василів	Галиця	Недобоївці	Горішні Шерівці	Дарабани	Мамаївці	Графська Поляна	Ревне	Онут	Чорнівка	Всього	%
А	19	2	6	1	2	1	1	1	1	1	15	49	70
Б	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	2	2,8
В	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1,5
Г	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2,8
Д	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5	7,1
Е	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,5
К	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2	6	8,5
Л	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4	5,8
Всього	27	2	9	2	4	1	1	1	1	1	21	70	100

табл. 13, 14). Подібні знаки відомі з поселення Ігрень (Козловський 1990, с. 81, рис. 42, 5).

Вкажемо, що два останні типи встановлені з недостатньою мірою ймовірності, оскільки клейма збереглися не повністю.

Тун 6 — літера ω (омега) та **тун 7** — літера Ч (рис. 1, 46, 47). Обидва клейма виявлені на території феодальної садиби в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 12, 16). Аналогій їм поки не знайдено.

Група Е — клейма, на яких є так зв. знак Рюриковичів (ДП, за В.Д. Гупало). Зображення триденса з перехрещеною ніжкою (рис. 1, 48) відоме на денці з посаду Ленківців на Пруті (Возний 2005, с. 45, рис. 7, 14). Повних аналогій йому не виявлено.

Група К — сюди віднесені клейма у вигляді геометричних фігур. Вони поодинокі, але різні. Тож виділено сім типів.

Тун 1 — найпоширеніший — п'ятикутна зірка (рис. 1, 49—51; 2, 13). Клейма знайдені в Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Непоротово? (фрагментоване), на одному зі слов'янських поселень (назва в публікації не вказана: Михайлина 1997, рис. 45, 18; Возний 1998, табл. 13, 13; 2000, с. 99, рис. 5, 13; Пивоваров 2006, рис. 52, 28; Фонди ЧКМ, № 19648-П-1417). Аналогічні добре представлені на пам'ятках Давньоруської держави і відомі в Юр'єві, Полоцьку, Смоленську, Києві, Луцьку (Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 31; Орлов, Моця, Покас 1985, с. 39, рис. 7, 13; Розенфельдт 1997, табл. 18, 52; Терський 2006, рис. 148, 12).

Тун 2 — шестикутна асиметрична зірка з вписаним всередині колом (рис. 1, 52). Клеймо виявлене в Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 37).

Тун 3 — п'ятипроменева зірка з загнутими під прямим кутом кінцями (рис. 1, 53). Клеймо знайдене на городищі в Недобоївцях (Пивоваров 2006, рис. 52, 38).

Тун 4 — 12-променева зірка (рис. 1, 54). Клеймо походить з дитинця Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 2).

Тун 5 — зображення трилисника, відоме з Ленківців на Пруті (рис. 2, 21).

Аналогії клеймам групи К, окрім типу 1, на інших давньоруських пам'ятках не виявлені.

Групу Л становлять поодинокі зразки, що не вписуються в жодну з описаних груп, у вигляді різноманітних фігур і відрізків (рис. 1, 55—58). З-поміж них дуга, яка закінчується невеликими відростками (Ленківці на Пруті), півквадрат з відростком збоку (Онута), зигзагоподібна фігура (Непоротово) та ін. (Тимошук 1982, рис. 12, 4; Пивоваров 2006, рис. 52, 30, 35). Аналогій їм не виявлено.

Нині остаточно не вирішено питання про призначення клейм. Приміром, Б.О. Рыбаков (Рыбаков 1948, с. 363—367) вважає їх знаками гончарів, П.П. Толочко — магічними символами-оберегами, що мали захищати продукцію гончаря (Толочко 1981). Що ж до клейм у вигляді тризубів, то їх пов'язують з вотчинним ремеслом (Кучинко 2002, с. 106). Р.С. Орлов вважає, що вони були засобом кількісної оцінки об'єму горщика, який виступав своєрідною мірою для збору продуктової ренти (Орлов 1987, с. 239). Останнім часом з'явилося нове тлумачення смислового змісту клейм, яке пов'язується з релігійним світосприйняттям давньоруського населення (Гупало 1995; Ягодинська 2000; Пивоваров 2006, с. 241). Автори стверджують, що посуд з клеймами використовували в релігійні свята, при здійсненні певних ритуалів. Таке трактування викликає певне застереження. За підрахунками, на поселеннях посуд з клеймами становить 3—8 % від загальної кількості (Возний 1998, с. 83; Ягодинська 2000, с. 283), що видається замалим для населення, яке сповідувало християнство і виконувало всілякі священні обряди. Як тоді бути з клеймованим посудом, знайденим на поселеннях, біля яких відсутні язичницькі святилища? Відтак, це припущення поставило більше запитань, ніж наблизило до розв'язання проблеми символіки гончарних клейм. Подальші дослідження, можливо, дадуть відповідь на це. Тут вкажемо, що загалом символіка клейм з поселень Сіретсько-Дністровського межиріччя досить поширена і на інших просторах слов'янських земель.

Як видно з табл. 1, на поселеннях Сіретсько-Дністровського межиріччя найчастіше трапляються клейма групи А (70 %), рідше — груп Д (7,1 %) і К (8,5 %), наступна група Л (5,8 %). Порівняно рідкісними є клейма решти груп — Б і Г (по 2,8 %) та В і Е (по 1,5 %). Аналогічне переважання солярного знака у вигляді різних комбінацій кола простежується на всіх давньоруських пам'ятках.

Якщо зважати на хронологію (табл. 2), то бачимо, що клейма груп А і Б трапляються

Таблиця 2. Розподіл клейм за хронологічними періодами

Група \ Століття	А	Б	В	Г	Д	Е	К	Л
X	1	—	—	—	—	—	—	—
XI	3	1	1	—	—	—	—	—
XII—XIII	45	1	1	4	5	3	6	4

Таблиця 3. Орнаментация горщиків

ЛО ВО	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
X ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
XI ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
XII – перша половина XIII ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												

Примітка: ЛО — локалізація орнаменту; ВО — вид орнаменту

на поселеннях протягом X—XIII ст., але найбільше їх припадає на XII — першу половину XIII ст. Групи Г, Д, Е, К і Л прикметніші для XII — першої половини XIII ст. У раніших шарах на досліджуваній території вони невідомі, за винятком групи Д (окремі літери). Клейма групи В характерніші для X—XI ст. і пізніше на поселеннях трапляються доволі рідко.

Запропонована типологія клейм — це перша спроба систематики знаків на денцях горщиків з поселень Сіreto-Дністровського межиріччя. Вона не претендує на завершеність. З кожним роком, із подальшими дослідженнями, з'являтимуться нові зразки, що доповнять і урізноманітнять її. Але ця спроба разом із матеріалами Поділля, Прикарпаття і Волині, опрацьованими В.Д. Гупало та М.О. Ягодинською, допоможе майбутнім дослідникам розробити досконалішу класифікацію клейм на кераміці і західноукраїнського регіону, і Давньоруської держави в цілому.

Звернемося до іншої теми. Значна частина досліджуваного посуду орнаментована. Поява орнаментатії на горщиках у цьому випадку безпосередньо пов'язана з застосуванням гончарного круга. Він дозволив урізноманітнити орнаментальні мотиви, що могли вкривати всю

посудину або окремі її частини. Орнамент наносили після формування посуду, але до його випалювання. Аналіз орнаментів і місця розташування малюнків на кераміці показав суттєву різницю залежно від хронології.

У X ст. горщики орнаментували повністю — від горловини до дна. Найживанішим орнаментом був хвилясто-лінійний, що прикрашає більшість посуду (94 % від усіх орнаментованих). Решта (6 %) горщиків оздоблені скісними насічками, ямками та нігтьовими вдавненнями (табл. 3; рис. 4).

Прямолінійний орнамент у цей час представлений то широкими глибоко врізаними або лише трохи наміченими, то вузькими різко і глибоко прокресленими лініями. Їх наносили погостреною дерев'яною або кістяною паличкою, багаторядні паралельні лінії — дерев'яним або кістяним гребінчастим інструментом. Такі спеціальні кістяні інструменти для нанесення лінійного орнаменту знайдені в Гродно (Воронин 1954, с. 56, 60).

На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя, зокрема в Перебиківцях, Ломачинцях, Васловівцях, Зеленій Липі, Луковиці, Рідківцях та ін., натрапляємо на орнамент у вигляді суцільного покриття плічок і стінок прями-

ЛО ВО	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
X ст.												
вінце										~~~~~		
шийка	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
плічко	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
стінка	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
XI ст.												
вінце												
шийка	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~							
плічко	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~		~~~~~						
стінка						~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
XII — перша половина XIII ст.												
вінце		△△△△	∞H			~~~~~			~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
шийка					~~~~~				~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
плічко			△△△△	△△△△	~~~~~	~~~~~	□□□□	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
стінка	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~				~~~~~	~~~~~

ми врізаними горизонтальними лініями (табл. 3, 1¹) (Тимошук 1982, рис. 2, 2). У Ревно та Кулішівці відомий лінійний орнамент у вигляді двох смуг: на плічках йде смуга з 10 ліній, а на певній відстані, на стінках, — ще широка смуга паралельних ліній (табл. 3, 2) (Михайлина 1997, с. 95, рис. 45; 2003, с. 127). Є орнамент у вигляді горизонтального рифлення, яке окремими смугами в шість ліній вкриває всю посудину, як у Ревно (табл. 3, 3) (Михайлина 2003, рис. 2, 3).

Поряд з лінійним, гончарі часто використовували в різних комбінаціях і хвилястий орнамент. Найпростіший — 2–4 хвилясті лінії на шийці горщика: Герца, Луковиця, Маршинці (табл. 3, 4). Надалі він ускладнюється. Трапляється смугасте або суцільне рифлення хвилястими лініями, що вкриває весь горщик, включно з внутрішньою поверхнею вінця: Ревне, Рідківці, Ломачинці, Васловівці, Магала, Герца (табл. 3, 5, 6).

Поширенішим був орнамент, що поєднував у різних комбінаціях хвилясті й горизонтальні врізані лінії. Найпростішим варіантом поєднання була горизонтальна лінія на шийці і смуги горизонтального рифлення і хвилястих ліній на плічках і стінках — Ревне (табл. 3, 7), смуги хвилястих і горизонтальних ліній на плічках і суцільного горизонтального рифлення на стінках — Ревне, Маршинці (табл. 3, 8), хвиляста лінія на шийці, нижче горизонтальне

рифлення — Ревне, Кулішівка, Великий Кучурів (табл. 3, 9), хвиляста лінія на шийці і плічках і горизонтальне рифлення на плічках і стінках — Великий Кучурів (табл. 3, 10).

Часто гончарі оздоблювали посуд ще складніше, не лише поєднуючи хвилясті лінії та рифлення, а й накладаючи один орнамент на інший. Так, хвилясту лінію на шийці та горизонтальне рифлення на плічках і стінках, доповнює смуга хвилястих ліній, нанесена на плічках гребінчастим різцем поверх рифлення, — Ревне, Давидівці, Лукорвиця (табл. 3, 11); інший подібний варіант — дві смуги хвилястих ліній поверх рифлення — Ревне (табл. 3, 12). Трапляється орнамент у вигляді зигзагоподібної та хвилястої лінії на шийці, нижче йде широка смуга горизонтального рифлення, поверх якої на плічках нанесено смугу хвилястих ліній, — Ревне (табл. 3, 13).

Надалі спрощується орнамент: хвиляста лінія на плічках і різні комбінації смуг хвилястих ліній і горизонтального рифлення нижче — Ревне, Маршинці, Кулішівка (табл. 3, 14–19). Окрім названих орнаментальних компонентів, використовували й інші, що поєднували нігтьові наколи на шийці, хвилясті лінії на плічках і горизонтальне рифлення на стінках або ямковий орнамент на шийці, смуги хвилястих ліній на плічках і хвилясте й горизонтальне рифлення на стінках — Ревне (табл. 3, 20, 21). У Ревному й Маморниці є орнамент у вигляді скісних насічок по зовнішньому зрізу вінця (табл. 3, 22). Аналогічна орнаментация характерна для всіх давньоруських земель цього часу

¹ У посиланнях на табл. 3 курсивом вказані варіанти орнаментации.

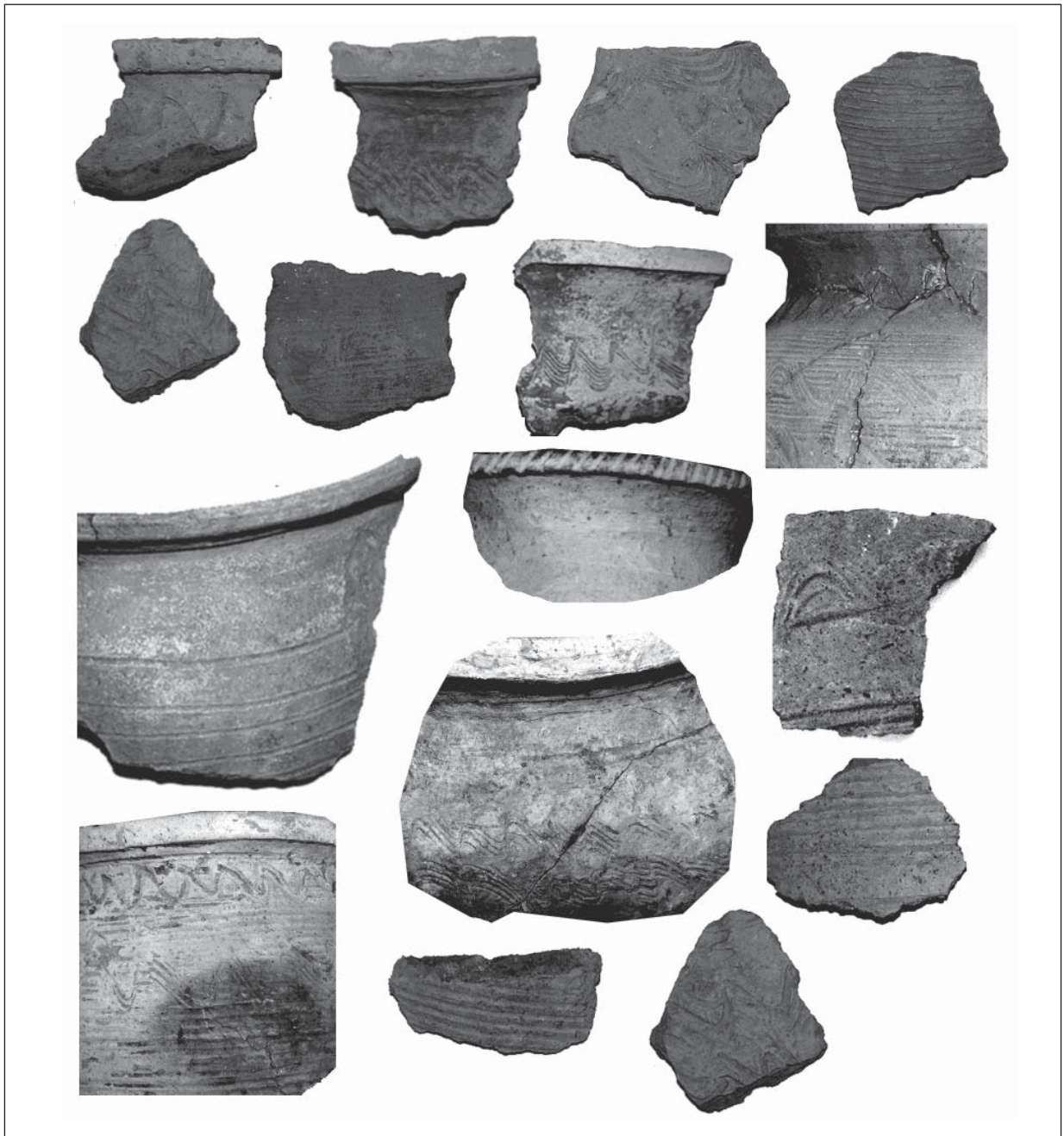

Рис. 4. Зразки орнаментатії кераміки X—XI ст.

(Кучера 1961, рис. 2, 2; 3, 6, 9; Ягодинська 2003, с. 179—198).

Для X—XI ст. трапляються орнаменти, коли горизонтальне рифлення вкриває плічка і стінки горщика, а як додатковий елемент використовували наколи нігтем на шийці, одинарну або потрійну хвилясті лінії (табл. 3, 1—5): Графська Поляна, Ревне, Зелена Липа, Коростувата (Тимошук 1982, рис. 5, 8; 8, 5; 98, 2, 5; Михайлина 2003, с. 128, рис. 4, 5, 6).

Що ближче до XII ст., то орнамент спрощується і вкриває меншу частину посудини. Тут також використовувалося різноманітне поєд-

нання хвилястих ліній і горизонтального рифлення. Є орнаменти з 1—3 хвилястих ліній на шийці і плічках та суцільного або смугастого горизонтального рифлення у нижній частині плічок і верхній стінок (табл. 3, 6—12): Графська Поляна, Ревне, Зелена Липа (Тимошук 1982, рис. 5, 4; 8, 8; Михайлина 2003, с. 128, рис. 4, 1, 4).

Ще одну групу становлять орнаментальні композиції з поєднання горизонтальних ліній та хвилястого рифлення, що вкривають лише шийку й плічка. Це можуть бути 1—3 хвилясті лінії, на плічках додано смуги горизонтально-

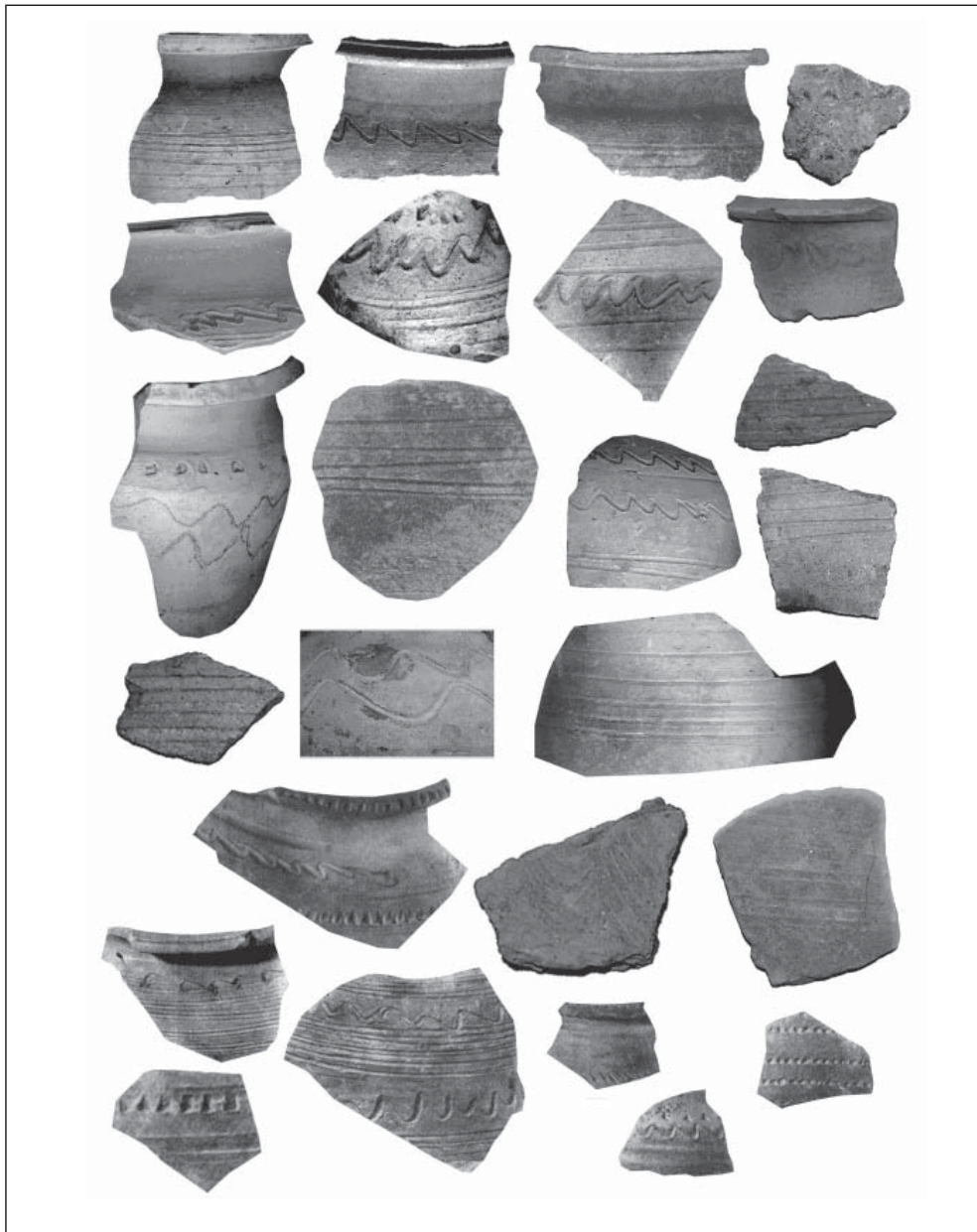

Рис. 5. Зразки орнаментції кераміки XII — першої половини XIII ст.

го рифлення (табл. 3, 13—16): Ревне, Графська Поляна, Зелена Липа (Тимошук 1982, рис. 8, 5).

Орнамент, основою якого є прості елементи — хвилясті дво- чи трирядні лінії або смуга горизонтального рифлення, що розташовані на шийці або плічках чи стінках, становлять наступну групу (табл. 3, 17—21): Зелена Липа, Графська Поляна (Тимошук 1982, рис. 6). Останню групу формують мотиви, що зрідка трапляються на горщиках досліджуваного періоду. Це смуги з вертикальних коротких прямих ліній на плічках і хвилястих на стінках, рядок скісних наколів або скісного рифлення прямими лініями, розташовані між гори-

зонтальними прямими, нанесеними на стінках (табл. 3, 22—24) — Зелена Липа (Тимошук 1982, рис. 6). Аналогічна орнаментція характерна і для горщиків інших територій Давньоруської держави (Моця і ін. 1997, с. 53; Петрашенко 1999, с. 140; 2005, с. 57—58).

У XII — першій половині XIII ст. через ринковий характер гончарного виробництва орнамент на тлі попереднього часу спрощується (табл. 3; рис. 5). Відтепер переважав орнамент з двох елементів. Особливістю кераміки цього часу є використання врізаних горизонтальних чи хвилястих ліній, розміщених на плічках. Часто цей візерунок розміщували смугами з однаковою або різною кількістю ліній через пев-

ні інтервали. Найпростіший вид орнаменту репрезентований горизонтальним рифленням на плічках з 1—4 ліній. В окремих випадках до нього додавали 1—3 хвилясті лінії. В одному випадку з внутрішнього боку вінця нанесена дрібна хвиляста лінія. Такий орнамент (табл. 3, 1—7) характерний для більшості виявлених на поселеннях фрагментів та цілих форм кераміки — Кулішівка, Ломачинці, Непоротово, Романківці, Боянчук, Бабин, Василів, Васловівці, Ленківці на Пруті та ін. (Малевская, Раппопорт, Тимошук 1970, рис. 5, 3; 6, 27; Тимошук 1982, рис. 11, 2—6; Возний 1998, рис. 6; 2000, рис. 5, 5, 6, 12; Пивоваров, Чеховський 2000, рис. 23; 24).

Наступну доволі поширену групу репрезентовано поєднанням горизонтального рифлення в 1—6 ліній та хвилястих широких і вузьких ліній, розташованих на плічках і стінках горщиків, — Вікно, Мусорівка, Погорілівка, Репуженці, Магала, Припруття, Ленківці на Пруті, Непоротово та Василів (табл. 3, 8—13; див.: Малевская, Раппопорт, Тимошук 1970, рис. 5, 7; 6, 3; Тимошук 1982, рис. 56, 1; Возний 1998, с. 83; 2000, рис. 5, 6; Пивоваров, Чеховський 2000, рис. 23; 24).

Окрім горизонтально-хвилястого орнаменту, на горщиках трапляються й інші елементи, що становлять наступну групу. Сюди можна віднести трикутні наколи зсередини вінця і смугу горизонтального рифлення на стінках (табл. 3, 14); аналогічні наколи на плічках і горизонтальне рифлення на стінках (табл. 3, 15); скісні насічки на шийці у поєднанні з трикутними на плічках і хвилястим рифленням на стінках (табл. 3, 16); скісні насічки зсередини вінця, хвилясті лінії на плічках і смуги горизонтального і хвилястого рифлення на стінках (табл. 3, 17); скісні насічки на плічках, хвиляста і три горизонтальні лінії на стінках (табл. 3, 18); смуга наколів зубчастим коліщатком на плічках і горизонтальна смуга з трьох ліній (табл. 3, 19); скісні насічки на вінцях і плічках (табл. 3, 20); подвійний ряд коротких скісних насічок на внутрішньому і зовнішньому зрізі вінця й плічках, розділені горизонтальною хвилястою лінією (табл. 3, 21); смуга нігтьових наколів на плічках (табл. 3, 22); ямки на плічках і подвійна зигзагоподібна лінія на стінках (табл. 3, 23). До рідкісних за орнаментациєю зразків відносяться стінки з Ленківцького поселення (табл. 3, 24), на яких лінії на плічках нанесені не паличкою, а гребінчастим інструментом, що утворює суцільну рифлену поверхню (Малевская, Раппопорт, Тимошук 1970, с. 118, рис. 6, 6, 32; 7, 8—10; Возний 2000, рис. 5, 7, 10, 17). Аналогічні орнаменталь-

ні мотиви широко представлені на інших територіях Давньоруської держави (Малевская 1969, рис. 2; Боровський 1976, с. 95; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 59; Вільшанська 1988, с. 89; Джемджора 1993, рис. 5; 6; Шекун, Веремейчик 1999, с. 55—56; Кучинко 2002, рис. 24; 25; Винокур і ін. 2004, с. 36—37).

Для характеристики орнаменту кераміки X—XI ст. використано 90 фрагментів стінок, виявлених під час розвідок. Із них 20 орнаментовані, себто 22 %. Приблизно така ж картина простежена на поселеннях Канівського Подніпров'я. Так, на Григорівському поселенні кількість орнаментованого посуду в шарі X—XI ст. становила 20 % (Петрашенко 1999, с. 140).

Із 4700 уламків верхніх частин посуду XII — першої половини XIII ст. (1700 — з різних поселень, розвідки автора 2000—2005 рр.; 1600 — з Ленківців на Пруті, розкопки автора 1998—2002 рр.; 1400 — з Чорнівського феодального замку, розкопки автора 1988—1993 рр.) 2500 орнаментовані (1190 — з різних поселень, 1000 — з Ленківців на Пруті, 306 — з Чорнівки), що становить 53 %. Підрахунки для інших городищ і міст не зроблені, оскільки матеріал відсутній або автор не має до нього доступу. Відомо, що в Галиці під час розкопок знайдено 1219 фрагментів кухонних горщиків, але характеристика орнаментальних композицій у публікації не наведена (Пивоваров, Чеховський 2000, с. 42). Однак приблизно аналогічна картина щодо частки орнаментованих фрагментів зафіксована на інших поселеннях Давньоруської держави. Наприклад, у Гринчуку вона становила 68 % (Пачкова, Петрашенко 1982, с. 59).

Найкраще охарактеризована кераміка та її орнаменту з Чорнівського городища. Тут основним елементом узору на горщиках є врізна горизонтальна пряма лінія в 3—10 рядів (65 %), рідше — хвиляста (26 %) як елемент простого орнаменту, пряма і хвиляста лінії (5 %), скісні насічки й пряма лінія (3 %), скісні насічки на вінцях, пряма і хвиляста лінії (1 %) як елементи складних орнаментальних композицій. Скісні насічки на вінцях використовували як допоміжний елемент у складних орнаментах.

Спостерігаються відмінності в орнаменту горщиків різних типів. Найчастіше (83 %) трапляється пряма лінія на типі 1, хвиляста (84 %) — на типі 4 (Возний 1998, с. 83). Найчастіше орнаментовані плічка горщиків усіх типів (76 %), за ними слідує вінця (11 %), шийка (9 %) і денця (4 %). Аналогічні варіанти орнаментальних мотивів і співвідношення в розмі-

щенні орнаменту характерне для всієї Давньоруської держави. Приміром, на Григорівському поселенні орнамент розміщений на плічках 55 % горщиків (Петрашенко 2005, с. 72), на західному Поділлі найвживанішим був лінійний орнамент — 66,6 % (Ягодинська 2003, с. 181), на городищі Гринчук 93 % становить лінійно-хвилястий орнамент, а на Подолі у Києві — 95 % (Сагайдак 1991, с. 118; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 59).

Вдалося простежити локальні особливості орнаментации кераміки. Для досліджуваної території, як і для Галицької землі в цілому, характерне поєднання прямих і хвилястих ліній, у той час як у Середньому Подніпров'ї трапляється поєднання прямих ліній і зерноподібних

елементів. Особливість галицької кераміки полягає також у технології її виготовлення. Як зазначають дослідники, горщики мають досить товсті стінки (від 0,5 до 1,0 см), поверхня їхня не відшаровується, вони добре випалені (Пачкова, Петрашенко 1982, с. 58). Там відсутній тонкостінний посуд і горщики з вушками, широко представлені в Середньому Подніпров'ї (Боровський 1976, с. 95).

Як видно, кераміка X—XIII ст. генетично продовжувала ранньослов'янську. В той же час, протягом XII — першої половини XIII ст., з'явилися нові форми та збільшився асортимент. Детально розроблена типологія кераміки дозволяє досить точно хронологізувати інші археологічні артефакти.

Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.

Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 3. — С. 33—52.

Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 85—107.

Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П. і ін. Літописний Губин XII—XIII ст. Болохівська земля. — К.; Кам'янець-Подільський; Старокосятинів, 2004.

Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — 61. — С. 85—90.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998.

Возний І.П. Ремісничка майстерня другої половини XII — першої половини XIII ст. з Ленківецького поселення // ПССІАЕ. — Чернівці, 2000. — Т. 1. — С. 91—107.

Возний І.П. Археологічні дослідження на Ленківецькому поселенні в 2002 р. // ПССІАЕ. — Чернівці, 2005. — Т. 1(19). — С. 37—46.

Воронин Н.Н. Древнее Гродно. — М., 1954 (МИА. — 41. — Т. 3).

Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. — 1985. — № 4. — С. 236—242.

Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм // МДАПВ. — 1995. — 6. — С. 233—238.

Гуссаковский Л.П. Древнерусский город Орлов // КСИА АН СССР. — 1967. — 110. — С. 102—105.

Джеджора О. Рятівні дослідження галицького підгороддя // Studia archeologica. — 1993. — 1. — С. 62—66.

Івановська Л.К. Клейма та гончарні вироби XII—XIII ст. (за матеріалами Білоцерківської рятувальної археологічної експедиції 1996 р.) // Юр'ївський літопис. — 2007. — 6. — С. 117—121.

Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. — 1988. — 61. — С. 36—47.

Каменецакая Е.В. Керамические клейма XI—XIII вв. из Смоленска // СА. — 1983. — № 2. — С. 244—247.

Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1990.

Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска // КСИА АН УССР. — 1960. — 10. — С. 118—123.

Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеска // Археологія. — 1961. — 12. — С. 143—154.

Кучинко М.М. X — середина XIV ст.: археологія та історія. — Луцьк, 2002.

Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. // КСИА АН СССР. — 1969. — 120. — С. 3—14.

Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. — 1970. — № 4. — С. 112—127.

Мансуров А.А. Старорязанские и бронские гончарные клейма // СА. — 1947. — 8. — С. 293—298.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997.

Михайлина Л.П. Хронологія та періодизація старожитностей Райківецької культури // Археологічні студії. — Львів, 2003. — 2. — С. 121—131.

- Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. і ін. Поселення Х—XIII ст. біля с. Автуниці // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 34—69.
- Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 228—242.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (история и археология). — К., 1985. — С. 30—62.
- Пархоменко О.В. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (история и археология). — К., 1985. — С. 84—95.
- Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. — Івано-Франківськ, 1998.
- Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук // Археологія. — 1982. — 39. — С. 51—63.
- Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 114—144.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці, 2006.
- Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. На Дністрі на «Оукраине Галичской» (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського району Чернівецької області). — Чернівці, 2000.
- Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978.
- Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище. — Маріуполь, 2001.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Розенфельдт Р.Л. Керамика // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 22—28.
- Рудий В.А. Давньоруські пам'ятки в межиріччі Віслика і Сяну // Археологічні дослідження Львівського університету. — 1997. — 2. — С. 95—106.
- Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли. — М., 1960 (МИА. — 92).
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. — К., 1975.
- Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Тимошук Б.О. Звіт про археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. // НА ІА НАНУ. — 1965/70.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.
- Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 284—300.
- Томенчук Б., Филипчук М. Буківна — літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII—XI ст. (матеріали розкопок 1987—1992 рр.). — Івано-Франківськ, 2001.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля // Археологічні студії. — Львів, 2000. — 1. — С. 283—296.
- Ягодинська М.О. Орнаментация давньоруської кераміки з пам'яток Західного Поділля // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2003. — 2. — С. 179—198.
- Comşa M. Cultura Materială veche Românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploiești). — București, 1978.
- Minić D., Vukadin O. Srednjovekovni Stalać-Medieval Stalać. — Beograd, 2007.
- Spinei V. Moldova în secolele XI—XIV. — Chișinău, 1994.
- Teodor D. Creștinismul la est de Carpați de la origini și pînă în secolul al XIV- lea. — Iași, 1991.

Надійшла 02.02.2010

И.П. Возный

ТИПОЛОГИЯ КЛЕЙМ И ОРНАМЕНТАЦИЯ ПОСУДЫ С ТЕРРИТОРИИ МЕЖДУ ВЕРХНИМ СИРЕТОМ И СРЕДНИМ ДНЕСТРОМ (X — первая половина XIII вв.)

Рельефные знаки на доньях древнерусской посуды — так наз. гончарные клейма — известны давно. Попытки их классификации делались неоднократно. Однако единой более-менее унифицированной классификационной схемы пока не разработано. Предложенная типология клейм является первой попыткой систематизации знаков на доньях горшков с территории между Верхним Сиретом и Средним Днестром X—XIII вв. Она разработана на базе предложенной М.П. Кучерой и развитой В.Д. Гупало и М.О. Ягодинской типологии. Клейма разделены на

шесть групп на основе особенностей прорисовки отдельных знаков в различной компоновке. Группы распадаются на типы, в которых, в свою очередь, выделены виды и подвиды.

Группа А — клейма, состоящие из солярного знака в виде рельефного кольца. Она разделена на три типа (одинарное кольцо, два и три концентрические), а за дополнительными элементами (вписанными в середину или с внешней стороны) — на 12 видов и 9 подвидов.

Группа Б — клейма с солярным знаком в виде креста. Тут выделены два типа в зависимости от формы равно-раменного креста (из тонких рельефных коротких прямых отрезков и из расширенных на концах линий).

Группа В — солярный знак в виде свастики.

Группа Г — клейма, основу которых составляет квадрат. Его разновидность представлена квадратом с диагональными перекрещенными линиями в середине.

Группа Д — довольно редкие клейма в виде буквы кириллического алфавита, каждая из которых представляет отдельный тип (А, Ж, Е, Н, S, ω, Ч).

Группа Е — клейма, в виде так наз. знака Рюриковичей.

Группа К — клейма в виде геометрической фигуры семи типов: пятилучевая звезда; шестилучевая с вписанным в середину кругом; пятилучевая звезда, концы которой загнуты под прямым углом; 12-лучевая звезда; трилистник.

Группу Л составляют единичные экземпляры клейм — различные фигуры и отрезки: дуга, оканчивающаяся небольшими отростками; квадрат с ответвлением, отходящим в сторону.

Во второй части рассмотрена орнаментация посуды. Ее появление на горшках напрямую связано с применением гончарного круга. Анализ орнаментальных мотивов и места их размещения на керамике показал существенную разницу в зависимости от хронологии.

В X в. горшки орнаментированы от горловины до дна. Наиболее часто использовали волнисто-линейный орнамент — 94 % среди орнаментированной посуды. Остальные горшки украшены косыми насечками, ямками или ногтевыми вдавлениями.

В XII — первой половине XIII вв., в связи с рыночным характером производства гончарных изделий, орнамент в сравнении с предыдущим периодом упрощается. Преобладал узор из двух элементов. Особенностью керамики этого периода является использование врезанных горизонтальных или волнистых линий, размещенных на плечиках.

I.P. Voznyj

TYPOLOGY OF STAMPS AND ORNAMENTATION OF VESSELS FROM THE TERRITORY BETWEEN THE SYRET RIVER UPPER AND THE DNISTER RIVER MIDDLE REGIONS (the 10th c. — the first half of the 13th c.)

Relief marks on the bottoms of Ancient Rus pottery, so called potters' stamps, are known for a long time. Attempts to classify them are multiple. However, the single and more or less unified classification scheme still has not been developed. The proposed typology of stamps is the first attempt to systemize marks on the bottoms of the vessels from the territory between the Syret River upper and the Dnister River middle regions in the 10th—13th c. It is developed based on the typology proposed by M.P. Kuchera and improved by V.D. Hupalo and M.O. Yahodynska. Stamps are divided into six groups according to peculiarities of drawing of certain marks in various combinations. Groups include types in which kinds and sub-kinds are singled out in their turn.

Group A includes stamps made of solar sign in the form of a relief ring. It is divided into three types (single ring, two and three concentrated rings), and into 12 kinds and 9 sub-kinds by the additional elements (inserted inside or outside).

Group B, stamps with solar signs in the form of a cross. Here two types are determined according to the form of a Greek cross (of thin relief short and straight pieces and of lines with widen endings).

Group V consists of a solar sign in the form of swastika.

Group Г includes stamps with a square in their base. Its variety is a square with diagonal crossed lines in the centre.

Group Д, quite rare stamps in the form of letters from Cyrillic alphabet, each of which is a separate type (А, Ж, Е, Н, S, ω, Ч).

Group E contains stamps in the form of so called sign of Rurik Dynasty.

Group K, stamps in the form of geometrical figure of seven types: pentagonal star, six-pointed star with the circle inscribed in the centre; pentagonal star points of which are bent at a right angle, 12-pointed star, and shamrock.

Group Л consist of single examples of stamps, various figures and sections: arc with small outgrowths at the ending, square with outshoot pointed away.

At the second part of the article ornamentation on the vessels is considered. Its appearance on the pots is directly related to the usage of potter's wheel. Analysis of ornamental motifs and places of their location on ceramics showed a significant difference depending on chronology.

In the 10th c. pots were ornamented from the neck to the bottom. The most often wavy and lined ornament was used: 94 % among ornamented vessels. Other pots are decorated with slanting incisions, hollows or depressions made by nails.

From the 12th c. to the first half of the 13th c., because of production of earthenware for market, the ornament simplified comparing to the previous period. The pattern consisting of two elements prevailed. Peculiarity of ceramics of this period is the usage of cuts in horizontal or wavy lines situated on shoulders.